

УДК 903'1(477.64-751.3)"1648/179":627.8Каховська ГЕС:504.9-022.326.5(045)

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ КОЗАЦЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ З
ОСТРОВА ХОРТИЦЯ 2023 Р. У ФОНДОВОМУ ЗІБРАННІ
НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ»

Тетяна Шелеметьєва,
старший науковий співробітник
відділу науково-фондової роботи
Національного заповідника «Хортиця»
<https://orcid.org/0009-0005-4505-1412>

Підри́в Каховської ГЕС і різке обмі́ління берегово́ї смуги спричинили на поверхні оголення археологічних пам'яток, які раніше були затоплені. На сьогоднішній день відбувається активне переміщення донних відкладень, що призводить до розмиву археологічних об'єктів та перенесення різночасових предметів на значні відстані. Співробітники заповідника проводять детальне обстеження території суходолу навколо острова Хортиця, під час яких було виявлено велику кількість унікальних предметів і об'єктів різних історичних періодів, що мають значну археологічну та історичну цінність. У 2023 році до зібрання Національного заповідника «Хортиця» надійшов комплекс предметів матеріальної культури, які пов'язані з життєдіяльністю населення острова у XVII–XVIII ст. Стаття має на меті проаналізувати і ввести у науковий обіг зазначений речовий комплекс козацького часу, який, представлений предметами озброєння, боєприпасами, корабельними деталями, інструментами та артефактами побутового характеру.

Ці предмети публікуються вперше і є важливими джерелом для подальших досліджень археологічних пам'яток та реконструювання історичних процесів, які відбувалися на острові Хортиця в період козацтва.

Ключові слова: археологічна розвідка, нові надходження, матеріальна культура.

The undermining of the Kakhovskaya HES and the sharp shallowing of the coastline caused archaeological monuments that were previously submerged to be exposed on the surface. To date, there is an active movement of bottom sediments, which leads to the erosion of archaeological sites and the transfer of objects from different periods over considerable distances. Employees of the reserve conduct a detailed survey of the land area around Khortytsia Island, during which a large number of unique items and objects of various historical periods, which have significant archaeological and historical value, were discovered.

In 2023, the collection of the Khortytsia National Reserve received a set of material culture items related to the daily life of the island's population in the 17th-18th centuries. The purpose of the article is to analyze and introduce into scientific circulation the specified property complex of the Cossack period, which is represented by weapons, ammunition, ship parts, tools and artifacts of a domestic nature.

These items are published for the first time and are an important source for further research of archaeological sites and the reconstruction of historical processes that took place on the island of Khortytsia during the Cossack period.

Keywords: archaeological exploration, new arrivals, material culture.

Після створення Каховського водосховища у 1958 р., під його водами опинилися археологічні об'єкти різних історичних періодів [1, с. 205].

Внаслідок зруйнування Каховської ГЕС росіянами 6 червня 2023 р. та різкого спаду рівня води оголилась значна ділянка берегової смуги. В перше за 70 років на поверхні опинились території, які були під водами р. Дніпра. Досі повна міра наслідків після підриву Каховської ГЕС залишається невизначеною, але вже очевидно, що сотні археологічних та історичних об'єктів наразі перебувають під загрозою значного пошкодження і навіть повного знищення. Проте, слід зазначити, що після відходу води на поверхні

опинились раніше затоплені пам'ятки, що надає змогу подальшого їхнього дослідження.

Для обстеження території району Каховського водосховища, через загрозу знищення пам'яток історії та археології, а також для участі в програмі подальших дій з їхнього порятунку, була створена робоча група «Січ» та експедиція «Великий Луг-2023». Їхнім основним завданням було максимальне виявлення всіх наявних об'єктів археології та пам'яток історії та культури, їхня фіксація та опис, проведення, за необхідністю, первинних заходів з порятунку. Під час роботи експедиції проведено детальне обстеження території суходолу острова Хортиця і островів навколо, берегової смуги вниз по течії правого берега Дніпра в Запорізькій та Дніпропетровській областях.

На особливу увагу заслуговувало обстеження важливих в історичному плані територій Дніпропетровської області – місця розташування Запорозьких Січей [2]. За результатами проведених робіт було виявлено та зафіксовано велику кількість унікальних предметів та об'єктів різних історичних періодів та епох, що мають велику археологічну та історико-культурну цінність.

Саме результати роботи цієї експедиції-розвідки стали джерелом поповнення археологічної фондової колекції Національного заповідника «Хортиця» у 2023 р. Під час досліджень було виявлено декілька тисяч археологічних предметів з металу, кераміки та дерева. У 2023 р. було опрацьовано і прийнято на облік понад 2000 предметів.

Актами надходжень № 8 від 24.08.2023 р. та № 12 від 19 жовтня 2023 р. було прийнято на фондовий облік колекцію (337 од.) періоду енеоліту – XIX ст. Серед нових надходжень виділяються предмети матеріальної культури, які пов'язані з історією повсякдення населення острова Хортиця у XVII–XVIII ст. У даній публікації розглядаються лише ті з них, які пройшли камеральну обробку і прийняті на державний музейний облік у 2023 році.

Метою даного дослідження є введення у науковий обіг зазначений вище речовий комплекс козацького часу.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання: класифікувати новоприйнятий матеріал колекції; означити типологічні групи речових джерел археологічної колекції з нових надходжень; визначити особливості та характерні риси нововиявленого речового комплексу.

Для здійснення поставлених задач було використано, як загальнологічні методи (передану колекцію було проаналізовано і систематизовано), так і історичні: хронологічний, описовий, історико-порівняльний, метод класифікації тощо.

Під час моніторингу по східному узбережжю Хортиці були зафіксовані наступні місця знахідок козацького часу: б. Молодняга, б. Ганнівка, о. Розстебин. На ділянці від скелі Совутиної до б. Молодняги спостерігається найбільша концентрація предметів матеріальної культури, що пояснюється існуванням на цій території різночасової багатошарової пам'ятки, а також особливостями ландшафту берегової смуги, що призводить до активного розмивання культурного шару.

По західному узбережжю предмети зафіксовані на о. Мала Хортиця, б. У Перевозу, б. Наумова, районі на північ від устя б. Музичиної.

Кожний з цих комплексів не випадковий, на всіх цих об'єктах ще раніше до підриву Каховської ГЕС проводились археологічні та гідроархеологічні роботи і фіксувались різночасові пам'ятки [4; 8].

Найбільш масова та яскрава група знахідок представлена предметами, які відносяться до Хортицької верфі першої половини XVIII ст.: це деталі суден, що відокремились від корпусу; якорі; корабельний та шанцевий інструмент; фрагменти такелажу. Концентрація цих знахідок відмічається по руслу Старого Дніпра. Виявлений речовий комплекс доповнюється предметами озброєння та боєприпасами.

Якорів виявлено 4 одиниці, всі вони датуються XVIII ст. Три якорі одного, досить вузького хронологічного діапазону, який пов'язаний з періодом існування верфі на острові Мала Хортиця і один більш пізнього часу. Колекція якорів у Національному заповіднику налічує близько 70 експонатів.

Перший якір (КН-32034/А-2132) був знайдений на правому березі Дніпра в районі човнової станції-причалу «Нептун» ще на початку липня 2023 р. Він є чотирирогим якорем-кішкою, висотою 930 мм, розмахом лап 730 мм. Веретено кругле в перетині, перехід до ворота не оформлений. Ворот наблизений до квадрата в перетині зі зрізаними кутами. Роги круглі в перетині, лапи листовидної округлої сплющеної форми. Одна з лап втрачена. На вороті вибите клеймо у вигляді горизонтального напису «8Ш7»(?). Зміст клейма поки не розшифрований, потребує проведення реставраційних заходів та подальшого дослідження. За морфологічними ознаками і за класифікацією Дмитра Кобалії цей якір належить до 4 типу, але за метричними показниками він замалий і, можливо, датується більш пізнім часом, що потребує додаткового дослідження [5, с. 101–102].

Два інших якоря було виявлено на східному узбережжі в районі балки Музичиної. Один з них представлений фрагментом веретина (КН-32039/А-2137) довжиною 710 мм, з римом діаметром 223 мм. Рим в перетині круглий, діаметром 30 мм. Веретено кругле в перетині районі шейми, його діаметр 45 мм і поступово збільшується до 65 мм. Цей фрагмент належить чотирьохроговому якорю, за типологію, вірогідно, відноситься до 2 типу [5, с. 96–99].

Якір (КН-32040/А-2138) цілої форми, чотирирогий, струнких пропорцій, висотою 1300 мм, з розмахом лап 1000 мм, належить до другого типу. Визначення підтипу буде зроблено після проведення реставраційних робіт. Шейма правильної круглої форми переходить в веретено, яке в перетині округле. Перехід до вороту оформлено характерною сходинкою.

Ворот круглий. Лапи трикутної форми витягнутих пропорцій. Між воротом і рогами прослідковується органічна обмотка, можливо, від конопляного каната, який використовувався для полегшення підйому з води.

Якір дворогий адміралтейський (КН-32205/А-2302) з дерев'яним штоком довжиною 1840 мм, з розмахом лап 1160 мм. Шейма розміром 70 x 100 мм. На бокових гранях шейми зроблені заплічки (50 x 70 мм). В перетині веретено з заокругленими боками і плоскими поверхнями зверху розмірами 50 x 70 мм, з низу ближче до рогів збільшується до 90 x 105 мм. Лапа розміром 340 x 220 мм, має характерний приварений носок. Рим круглий 325 мм, діаметром 40 мм в перетині. На веретені на відстані 650 мм збереглась органічна обмотка, скоріш за все – залишки канату. Цей якір з дерев'яним штоком, який виготовлений з двох соснових колод, з'єднаних між собою металевими оковками квадратної форми. На початку XVIII ст. дворогі якорі були стандартизовані і незначно відрізнялись між собою за морфологічними ознаками [5, с. 92].

Під час проведення реставраційних заходів, на якорях стали помітні клейма, які потребують делікатної реставраційної розчистки. Клейма при дослідженні дадуть змогу отримати більш детальну інформацію про предмети.

В окрему групу необхідно виділити деталі суден, що відокремились від корпусу в результаті руйнування. Вони представлені: пером-керма, металевим нагелем, фігурною накладкою та скобою, одним такелажним корабельним блоком. Слід зазначити, що більшість великих металевих предметів було виявлено на відрізку від б. У Перевозу до б. Наумової на глибині 3–5 м, а накладку на перо-керма знайдено на піщаній мілині в північній частині острова Мала Хортиця.

Накладка на перо-керма (НДФ-56052), скоріш за все, належала човну типу дубель-шлюпка. Предмет виготовлений зі смуги металу 42 x 12 мм, якій надали форму відповідно до форми керма. На полосі зроблені отвори

для кріплення. Одна половина деформована зігнута, довжина іншої, вцілілої частини 590 мм. Предмет також має втрати вертикального загостреного стрижня.

Нагель судовий (КН-32021/А-2119) цільнокований металевий, вставлявся в отвір і міг використовуватись, як для кріплення, так і для фіксації такелажу. Стрижень, довжиною 175 мм із заплічками діаметром 34 мм. Верхня частина заокруглена розширена, діаметром 43 мм. Нижня частина, яка кріпилась в дерев'яний брус на палубі діаметром 21 мм, деформована. На поверхні присутні вертикальні грубі сліди від ковальського інструменту.

Кріпильна металева деталь судна (КН-32024/А-2122) виготовлена з прямокутної смуги 520 x 85 мм, товщиною 16 мм. По центру – дуговидно зігнута, а по краях має отвори прямокутної та овальної форми. Розмір овального отвору 21 x 27 мм, прямокутного 77 x 32 мм.

Металева скоба (НДФ-55870) дуговидної форми із загостреними кінцями, які вбивались в дерев'яну основу. Предмет цільнокований, довжиною 190 мм, в основі в перетині підквадратний (15 x 15 мм) із заокругленими кутами.

Дерев'яний корабельний блок виявлений в районі Наумової балки відноситься до двошківного – універсального без кіпа для строп. Складається з дерев'яного корпусу, двох дерев'яних шківів, шпильки, та металевої оковки. Корпус діаметром 253 мм, висотою 210 мм, виготовлений із цільного шматка дубового бруса. В середині на дерев'яній основі-шпильці (діаметр 38 мм) закріплено два дерев'яних рухомих диска-шківа для пропускання пенькових канатів. Навколо корпусу закріплено металеву оковку шириною 34 мм, для якої на дерев'яному корпусі для більш надійної фіксації було зроблено поглиблений паз. Зараз цей предмет проходить процес консервації, який ускладнений поєднанням різних матеріалів: дерева та чорного металу. Такелажні блоки, аналогічні цьому, раніше не зустрічались на

гідроархеологічних пам'яток біля острова Хортиця. Двошківний блок в нашій колекції перший, хоча два одношківних блока було виявлено ще у 1999 році, під час дослідження козацького човна [6, с. 62].

Корабельний та шанцевий реманент об'єднаний в одну тематичну групу, оскільки знайдені металеві інструменти були широкої спеціалізації й могли бути багатофункціональні за своїм призначенням і має датування першою половиною XVIII ст. Серед предметів цього комплексу привертає увагу тесло металеве, довжиною 260 мм. З одного боку воно має оформлену втулку діаметром 53 мм, без отворів для фіксації на дерев'яному держаку. Робоча частина пласка довжиною 63 мм, має сліди спрацювання. Держак відсутній.

На ділянці між б. У Перевозу до б. Наумової спостерігається значна концентрація знахідок металевих кайла, які призначалися для роботи по каменю, кам'янистому ґрунту або дуже щільному ґрунту. Ще у 1999 році на цьому відрізку під час гідроархеологічних досліджень було виявлено перше кайло [6, с. 110]. Три аналогічних предмета було знайдено в літку 2023 р. Всі екземпляри відносяться до двосторонніх з шипом і масивним мотижним лезом. Виявлені предмети за формою мало чим відрізняються один від одного. Вони всі цільноковані, шип в основі квадратний з заокругленими кутами, мотижне лезо пласке, краї заокруглені, основа квадратна в перетині. Кайла відрізняються розміром, формою отворів і розташуванням втулки.

Кайло (КН-32035/А-2133) великого розміру довжиною 515 мм. Втулка асиметрична, зміщена у бік шипа. З одного боку на шипі біля втулки вибите клеймо у вигляді п'ятипелюсткової квітки.

Кайло (КН-32036/А-2134) великого розміру, довжиною 540 мм, загострений кінчик зігнутий. Втулка асиметрична, зміщена у бік до мотижного леза. Отвір у вигляді опуклої лінзи розміром 79 x 41 мм.

Кайло (КН-32022/А-2120) довжиною 360 мм, отвір майже круглий.

На жаль, дерев'яні держакі в жодному предметі не збереглися.

Сокира (КН-32020/А-2118), належить до сокир середньої ваги, довжиною 167 мм. Обух прямокутної форми, зі злегка опуклою поверхнею, висотою 87 мм. Провух в плані трикутний, з заокругленими кутами, довжиною 47 мм. Нижній край провуха заокруглений. На переході від провуха до леза є виразна загострена «борідка» довжиною 22 мм. Лезо широке 130 мм, нижній кут опущений відносно рівня обуха. Сокира має пошкодження – часткові втрати з одного боку провуха.

Група предметів озброєння та боєприпасів нечисленна, представлена елементами вогнепальної і холодної зброї: артилерійськими ядрами та кулями. В районі від б. У Перевозу до б. Наумової знайдено три зразки крем'яних рушниць – фузей. Рушниці однотипові, замки та приклади відсутні. Всі вони потребують проведення реставраційно-консерваційних заходів, під час яких в казенній частині на верхніх гранях повинні відкритись вибиті клейма і гравійований орнамент з написом. Це дасть можливість встановити до якого зразка вони можуть відноситись. Під час обстежень і проведених досліджень човнів XVIII ст. аналогічні фузеї були знайдені і відносились до зразків 1731, 1735 та 1736 років [3, с. 238–239; 6, с.101].

Одна з них (КН-32037/А-2135) репрезентована фрагментом ствола довжиною 890 мм з казенною частиною без замка. Казенна частина ствола восьмигранна, центральна частини циліндричні.

Другий ствол рушниці (КН-32026/А-2124) 1060 мм, з казенною частиною ствола з фрагментом дерев'яного цівка без замка. Казенна частина ствола восьмигранна, центральна та дульна частини циліндричні. Діаметр в дульній частині 27 мм, в казенній 37 мм.

Ствол (КН-32204/А-2301) був пошкоджений, зігнутий під тупим кутом в центральній частині.

Спускових скоб від фузей знайдено дві (НДФ-56058, НДФ-56059), довжиною 270 та 183 мм, краї в обох фігурні. На превеликий жаль, поверхня предметів сильно постраждала від корозійних процесів. Скоби виготовлені з

чорного металу і дуже тонкі з відсутнім металевим ядром, тримаються лише на поверхневих продуктах корозії.

Безпосередньо до предметів озброєння відносяться рушничні та пістолетні кремені. Павлом Деменком у 2023 році було передано 5 кременів з берегового розмиву в б. Молодняги (КН-32207/А-2304, КН-32208/А-2305, КН-32209/А-2306, КН-32210/А-2307, КН-32211/А-2308).

За структурою кремені неоднорідний рожево-сірого кольору, з темними вкрапленнями. Пластини непрозорі. Скоріш за все, всі вони виготовлені із сировини з одного родовища. Основою для виробу служили широкі, відносно тонкі пластинчасті сколи, яким надано наближену до чотирикутника форму. Лицьова сторона оброблена великими сколами. Краї допрацьовані дрібними сколами – ретушшю. На робочому краї наявні значні сліди спрацьованості – сліди ударного зносу. Один з кременів має сліди вторинної обробки. Зворотна сторона зазвичай необроблена, гладка, має опуклість у нижній частині. Всі кремені знизу мають ударну «п'ятку».

Відповідно до розміру, чотири кремені можна віднести до рушничних і один для пістоля. Пістолетний кремені розміром 26 x 24 x 5 мм, параметри інших в середньому становлять 37 x 36 мм. Товщиною пластини від 11 мм до 8 мм.

Також колекція поповнилась на одне артилерійське чавунне ядро (КН-32033/А-2131), діаметром 64 мм і п'ятьма свинцевими кульками (НДФ-55953-55955, НДФ-57495, НДФ-57495) діаметром 17 мм, 12 мм та 8 мм.

До холодної зброї слід віднести металеву загострену деталь довжиною 330 мм, завтовшки 7 мм (НДФ-55869), яку було прийнято, як фрагмент від піхов кинджала. З одного боку поверхня злегка опукла, з іншого рівна.

Окремо доцільно виділити комплекс артефактів побутового характеру, які пов'язані з життєдіяльністю населення острова Хортиця в козацькі часи. Ці матеріали фіксуються на пам'ятках як західного так східного узбережжя острова. по обох берегах Дніпра

Керамічний посуд є найчисельнішою групою. Деякі форми мають більш широкі хронологічні межі, тому що могли використовуватись населенням колонії менонітів «Острів Хортиця» наприкінці XVIII – XIX ст. До таких предметів можна віднести фрагменти вкриті поливою, виявлені на береговому відрізку східного узбережжя вздовж сучасних вулиць Наукове містечко та Садівництва-Хортиця. На цій ділянці знайдено близько 20 фрагментів різного керамічного посуду: миски, макітри, горщики. Полива різнокольорова: жовта, зелена та коричнева.

Знахідки скляного посуду, фіксуються в б. Молодняга, на о. Мала Хортиця та в районі о. Розстебина.

Денце скляної посудини (пляшки) (НДФ-57493) з б. Молодняга тонкостінне (4 мм товщина денця, 1 мм товщина придонних стінок). Виготовлене з прозорої безколірної скляної маси з пухирцями повітря, поверхня іризована і патинована. Приблизний діаметр денця посудини – 75 мм.

Стопка скляна (НДФ-55966), XVIII – початок XIX ст., знайдена по східному узбережжю в камінні біля острова Розстебина. Виготовлена з прозорої скляної маси, світло-зеленого кольору. Денце товстостінне, діаметром 45 мм. Товщина стінок – в середньому 3 мм. Така форма досить розповсюджена [7]. Зовнішня поверхня частково іризована та патинована.

З острова Мала Хортиця походить 2 знахідки скляного посуду: денце пляшки (?) (НДФ-56048) з зеленого скла та вінця аптекарської пляшки (НДФ-56047) з прозорої скляної маси.

Рибальське приладдя представлене чотирма керамічними грузилами. Знахідка зроблена по руслу Старого Дніпра поблизу санаторію-профілакторію Запорізького Національного університету. Глиняну масу для них добре відмулено, вона майже без домішок, при обпалі дала помаранчевий колір. Грузила циліндричні, довжиною 50–52 мм, діаметром 28 мм. Отвори наскрізні по довжині, різного діаметра від 6,5 мм до 12 мм.

До особистих речей можна віднести металеву кришку від дерев'яної люльки, підкову взуттєву з шипами точильний брус і два гудзики.

Кришка від дерев'яної люльки (НДФ-56050), діаметром 30 мм, штампована, паяна, закривалась завдяки шарнірній системі. По боках має два круглих отвори та петлю фіксатор.

Металева підкова взуттєва (НДФ-57492) від чобота, за формою овальна, характерна для взуття XVII ст., її можна віднести до врізаної з трьома шипами. Виготовлена з металевої пластини прямокутної в перетині, розміром 8 x 6 мм. Основа шипів на кінцях скошена, шипи заокругленої форми, висотою 9 мм. Центральний шип трикутної форми висотою 5 мм, верх втрачений.

Гудзики типові від військового мундиру (КН-32232/А-2329, НДФ-57494) діаметром 24 мм. Виготовлені з мідного сплаву, штамповані, напівсферичної форми з врізаним та припаяним вушком, яке зроблено з підквадратного в перетині дроту. Вушко, петлеподібне, круглої форми, діаметром 6,5 мм. Лицьова сторона не орнаментована. Гудзики вкриті товстим шаром окисів та бруду і потребують термінових реставраційних втручань. Такий тип гудзиків не одноразово зустрічався в археологічних шарах XVIII ст. пам'яток острова Хортиця [9, с. 299].

Таким чином, характерними рисами зазначеного нововиявленого комплексу є: фрагментарність (рідко зустрічаються предмети цілої форми, що обумовлено не тільки з їхньою експлуатацією, а й впливом гідрологічного режиму р. Дніпро на пам'ятки); більшість предметів виявлені на територіях раніше відомих пам'яток та мають генетичний зв'язок з ними; частина предметів є переміщеними течією річки, тому встановити їхню належність до визначених пам'яток не можливо. Найбільша концентрація предметів цього періоду спостерігається по русло Старого Дніпра.

Таким чином, нововиявлені предмети можна поділити на наступні групи:

- елементи суднобудування;
- озброєння, яке представлене вогнепальною, холодною зброєю та боєприпасами;
- корабельний та шанцевий інструмент;
- особисті речі;
- предмети побутового призначення: керамічний посуд, скляний посуд;
- предмети пов'язані з промислами та ремеслами;
- амуніція.

Проведене дослідження підтверджує, що знахідки 2023 р. у своїй більшості, пов'язані із діяльністю і існуванням Дніпровської флотилії 1736–1739 років.

Серед матеріалів зустрічаються і предмети датовані XVII століттям.

Датування деяких речових джерел, особливо керамічного посуду, ускладнено через фрагментарність та широке побутування форм, які могли використовуватись протягом тривалого часу. Проблемою локалізації групи предметів з невеликою вагою є їхнє переміщенням по береговому урізі, що спричинено різким коливанням води та зміною сили течії. Зазначені особливості є характерними для нововиявлених у 2023 р. пам'яток.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає у можливості їхнього використання під час краєзнавчих досліджень, вивчення регіональної історії та мікроісторії, складання тематичних каталогів, створення тематичних виставок та експозицій.

Окремі музейні пам'ятки з цієї колекції з успіхом вже експонуються в музейних студіях «Місто за порогами» на виставці «Нові надходження до фондів Національного заповідника «Хортиця».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Vyshnevskiy V.I. Rika Dnipro: Naukove vydannia. K.: Interpres LTD. 2011. 384 s.

2. Zvit za provedennia doslidzhennia zatoplenykh terytorii raionu, Kakhovskoho vodoskhovyshcha, cherez zahrozu znyshchennia pam'iatok istorii ta arkheolohii, a takozh uchasti v prohrami podalshykh dii z yikh zberezhennia. *Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy*. 2023/1. 220 ark.

3. Istoriiia na shpanhoutakh / Kobaliia D.R. i insh. Zaporizhzhia: Dyke pole. 2016. 368 s.

4. Kobalyia D.R. Pamiatnyky arkheolohyy na terrytoryi Natsionalnoho Zapovednyka «Khortytsa» (ynformatyvnoe prylozhenye k topo-heodezycheskoi semke) 1995 h. *Naukovyi arkhiv Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia»*. Spr. 813.

5. Kobaliia D.R. Typolohiia chotyryrohykh yakoriv Dniprovskoi hrebnoi flotyl'ii 1736–1739 rr. za morfolohichnymy ta metrychnymy oznakamy. *INSULA*. 2021. № 4. URL: insula.in.ua. (дата звернення: 30.11.2023 р.).

6. Kobaliia D.R., Nefodov V.V. «Zaporozka chaika»: istoriia odniiei znakhidky. Zaporizhzhia: Dyke Pole. 2005. 180 s.

7. Kovalova I.F., Shalobudov V.M., Kharytonova O.V. Kataloh starozhytnosti doby piznoho serednovichchia mistechka Samar ta Bohorodytskoi fortetsi. Dnipropetrovsk: Lira. 2013. 154 s.

8. Nefedov V.V., Razenkov A.V., Tatarinov S.I. Prohrama provedennia robot v haluzi doslidzhennia ta zberezhennia pidvodnoi kulturno-istorychnoi spadshchyny na terytorii Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia» v period 2006–2010 rokiv. *Naukovyi arkhiv Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia»*. Spr. 588.

9. Shelemetieva T.I. Gudzyky chasiv rosiisko-turetskoi viiny 1735–1739 rr. z fondovoi zbirkyy Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia». *Rol muzeiv u kulturnomu prostori Ukrainy y svitu*. Dnipropetrovsk, 2009. Vyp. 11. S. 95–300.